

POLÍTQUES PÚBLIQUES DE MEMÒRIA DEMOCRÀTICA: EL CAS DE LES VÍCTIMES VALENCIANES DELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS

Adrián Blas Mínguez Anaya

Delegat de l'Associació Amical de Mauthausen en la Comunitat Valenciana

Salvador Broseta Perales

Doctor en Història Contemporània

RESUM: des de 2015, la Generalitat Valenciana va desenvolupar unes polítiques públiques de memòria democràtica i, al mateix temps, es va elaborar i es va aprovar la Llei de memòria democràtica i per a la convivència de la Comunitat Valenciana al desembre de 2017. En aquest article ens centrarem en dos aspectes concrets d'aqueixes polítiques, el d'investigació, ensenyament i divulgació i el de reconeixement a les víctimes, i tots dos en relació a les víctimes valencianes dels camps de concentració nazis.

PARAULES CLAU: memòria democràtica, història, drets humans, camps de concentració nazis, víctimes

ABSTRACT: since 2015 the Valencian government, Generalitat Valenciana, has developed public policies for democratic memory and, at the same time, the Law on democratic memory and for the coexistence of the Comunitat Valenciana in December 2017 was approved. In this article we will focus on two specific aspects of these policies, investigation, teaching and dissemination and recognition of victims, and both in relation to the Valencian victims of the Nazi concentration camps.

KEYWORDS: democratic memory, history, human rights, Nazi concentration camps, victims

SUMARI: 1. Introducció. Memòria i història. 2. La memòria i les institucions. 3. Les polítiques públiques de memòria democràtica a la Comunitat Valenciana. Democràcia, concòrdia, drets humans i organismes internacionals. 4. Les víctimes valencianes en els camps de concentració nazis. 5. Investigació, ensenyament i divulgació i el de reconeixement a les víctimes per les polítiques públiques de la Generalitat.

“L’infern totalitari demostra només que el poder
humà és més gran del que s’havia atrevit
a pensar i que les persones poden fer realitat
diabòliques fantasies sense que el cel caiga o la terra s’òbriga”
HANNAH ARENDT

1. Introducció. Memòria i història

“La història no pot construir-se des de l’oblit dels febles i el silenci dels vençuts”. “El coneixement del nostre passat recent contribueix a assentar la nostra convivència sobre bases més fermes, i ens protegeix de repetir errors del passat”. “La consolidació democràtica a Espanya ens permet mirar i afrontar la veritat i la justícia sobre el nostre passat”. “L’oblit no és una opció per a la democràcia”. Totes són frases recurrents que s’han repetit en els últims lustres i que fins i tot formen part de preàmbuls i textos normatius. Aquestes frases responen a l’interés creixent al nostre país de reconèixer als qui van patir persecució o violència durant la guerra civil i la dictadura. I utilitzem convenientment el verb *reconèixer* perquè és prou ampli —i també potser poc concret— per a determinar les actuacions que s’han dut a terme des de diverses entitats i administracions públiques a recuperar l’anomenada memòria democràtica.¹

Des de la Universitat s’han dedicat un nombre important d’obres a estudiar el passat més immediat i més cruent de la història d’Espanya, la guerra civil que va dessagnar el país des de 1936 a 1939 i la posterior dictadura que va instaurar l’exèrcit revoltat des de 1939 fins a 1975, quan va morir el dictador. No obstant això, aqueix nombre important d’obres rares vegades ha sobrepassat l’àmbit acadèmic. Crida l’atenció, no obstant això, el ressò de les bastes alteracions de la història de la República, de l’exili i de la dictadura que han sigut introduïdes per certa pseudohistòria ultraconservadora des de fa ja anys.² No és propòsit d’aquest article entrar en aqueixa polèmica, però sí que deixem constància i ens serveix per a advertir, al mateix temps, sobre els usos inadequats de l’anomenada *memòria històrica*, en el context de la proliferació buida i confusa d’homenatges sense context històric i la banalització historiogràfica a la qual a vegades condueix.

1 En el preàmbul de la Llei 5/2018, de 14 de setembre, de memòria històrica de Canàries i de reconeixement i reparació moral de les víctimes canàries de la Guerra Civil i la dictadura franquista apareix la frase “la història no pot construir-se des de l’oblit dels febles i el silenci dels vençuts”, o en l’homenatge als díhuil afusellats a San Miguel de la Barreda (Siero, Astúries) de novembre de 1937, un membre de la comissió organitzadora de l’acte va pronunciar la frase “l’oblit no és una opció per a la democràcia” (consultat en l’edició digital de la *Nova Espanya* el 21 de juliol de 2020: <https://www.lne.es/centro/2018/11/05/construir-olvido-dicen-homenaje-fusilados/2375078.html>).

2 Sobre aquesta qüestió de la pseudohistòria pot consultar-se REIG TAPIA, A., *La crítica de la crítica. Inconsecuentes, insustanciales, impotentes, prepotentes y equidistantes*, Siglo XXI, Madrid, 2017.

2. La memòria i les institucions

D'altra banda, diferents normes estatals i autonòmiques van tractar de reparar des de 1978 la situació de les víctimes del franquisme. Però no va ser fins a 2007 quan es va aprovar la Llei 52/2007, de 26 de desembre, per la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures en favor dels qui van patir persecució o violència durant la guerra civil o la dictadura, coneguda, precisament, com a Llei de memòria històrica. Al nostre parer, va ser una norma heretada del millor esperit de la transició i del principi que va fer possible una democràcia estable a Espanya, la concòrdia. Es va voler honrar i recuperar, amb aquesta llei, les víctimes de la Guerra Civil i la dictadura franquista, i donar solució a algunes de les situacions que no havien sigut contemplades en l'esforç de reparació i compensació que duïen a terme les administracions des de 1978.

La llei, malgrat l'oposició dels partits més conservadors i d'alguns mitjans de comunicació vinculats també a aquests sectors de la societat,³ va tindre a l'inici de la seua vigència un grau alt de compliment. Amb la llei es va procedir a la declaració personal de reparació i reconeixement com a víctima del franquisme, es va elaborar un mapa de fosses i es van articular protocols de localització, exhumació i identificació de les persones desaparegudes, i es va secundar amb partides pressupostàries públiques aquestes tasques. Així mateix, es va començar la retirada de simbologia franquista, es va concedir la nacionalitat espanyola als descendents de l'exili i als brigadistes internacionals i es va crear l'Oficina de Víctimes de la Guerra Civil i la Dictadura per a una informació centralitzada al col·lectiu.

No obstant això, l'aplicació de la llei va ser desigual, perquè no va obtindre el suport necessari mínim en les comunitats autònomes on governava el PP, com era el cas de la Comunitat Valenciana. I tampoc a partir de la X i XI legislatures, perquè es va eliminar qualsevol partida pressupostària que permetera complir la llei.⁴

Aquesta situació va canviar amb les eleccions autonòmiques de maig de 2015, on els governs de moltes comunitats autònomes van passar a les mans d'opcions progressistes. Així, aquestes comunitats autònomes, entre les quals està la valenciana, van començar a implementar polítiques públiques de memòria democràtica —entre aqueixes mesures, moltes van aprovar una llei autonòmica de memòria democràtica— i a dotar-les de pressupost. Entre la primavera de 2015 i la de 2018, els governs autonòmics de la majoria de les comunitats autònomes d'Espanya van implementar polítiques de recuperació de la memòria democràtica mentre el govern d'Espanya seguia amb la política de no-dotació pressupostària. La situació va canviar amb el nou govern d'Espanya de juny de 2018, quan es va crear la Direcció General de Memòria Històrica.

3 També ens referim, de nou, a aqueixa pseudohistòria ultraconservadora.

4 Consultats els pressupostos generals de l'Estat (PGE) des de 2011, es pot comprovar que el primer any del Govern Rajoy ja es va reduir en quasi un 60 per cent la quantia que va destinar el curs anterior l'Executiu presidit per José Luis Rodríguez Zapatero per a memòria històrica. El Ministeri de la Presidència, dirigit per Soraya Sáenz de Santamaría, va reduir el pressupost, que va passar de 6,2 milions d'euros en 2011 a 2,5 milions en 2012. Aqueix mateix any, el Consell de Ministres va aprovar la supressió de l'Oficina de Víctimes de la Guerra Civil i de la Dictadura, l'organisme creat la legislatura precedent per a coordinar les exhumacions de fosses franquistes, per a integrar-la en un departament més genèric del ministeri de Justícia, la Divisió de Drets de Gràcia i altres Drets. Un any més tard, en 2013, Rajoy directament va suprimir la partida pressupostària destinada a memòria històrica.

3. Les polítiques públiques de memòria democràtica en la Comunitat Valenciana. Democràcia, concòrdia, drets humans i organismes internacionals

La pregunta que caldria contestar per a explicar les polítiques públiques de memòria democràtica a la Comunitat Valenciana que s'han desenvolupat des de 2015 seria, per què i per a què una llei de memòria democràtica a la Comunitat Valenciana quasi 80 anys després del final de la guerra?

En el preàmbul de la Llei 14/2017, de memòria democràtica, i per a la convivència de la Comunitat Valenciana⁵ apareix perfectament explicat per què i per a què aquesta norma, però sí que volem reforçar a continuació algunes d'aqueixes raons:

a) Per a reforçar la democràcia: es requereix mirar cap avant però sabent d'on procedim, conèixer bé el nostre passat i tindre aqueixa lectura col·lectiva de la nostra història que permeta afrontar els reptes del present. Mantindre en la memòria les víctimes i reconèixer la seua dignitat (que no recuperar-la perquè aquells que van patir persecució o violència durant la guerra civil o la dictadura no la van perdre mai), és el millor fre per a detindre el temor i la por al fet que els fets que van convulsionar la nostra història recent es puguen repetir, i és una magnífica eina per a reforçar la democràcia (un dels objectius essencials de l'estructura política de la Comunitat Valenciana, establert en l'article 1.3 de l'Estatut d'Autonomia és, precisament, el reforç de la democràcia).

b) Per a assentar el nostre futur de convivència, concòrdia i pau: la preservació de la memòria democràtica és expressió de la llibertat i la reivindicació de la lluita de la ciutadania en la conquesta de les llibertats, és una manifestació de cultura democràtica, cultura democràtica que té els pilars de la convivència, la concòrdia i la pau.

c) Per drets humans: l'article 3 de la Declaració Universal dels Drets Humans diu que tot individu té dret a la vida, a la llibertat i a la seguretat personal. Per tant, l'estudi de qualsevol violència i el reconeixement de les víctimes d'aqueixa violència tracta de reconèixer aqueix dret, inherent a tots i cadascun de nosaltres, que ha pogut ser vulnerat.

d) Per a complir amb els organismes internacionals: l'estat sorgit com a conseqüència de la guerra civil espanyola va ser un règim il·legal i consegüentment va ser condemnat per l'Organització de Nacions Unides (ONU) en 1946 en resolucions com la 39 (I) de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 12 de desembre de 1946, que declarava que "en origen, naturalesa, estructura i conducta general, el règim de Franco és un règim de caràcter feixista, establert en gran part gràcies a l'ajuda rebuda de l'Alemanya nazi de Hitler i de la Itàlia feixista de Mussolini. Es tracta, per tant, d'un règim il·legal en virtut de la seua procedència il·legítima".⁶ Així mateix, l'ONU, en la Resolució 2004/72 de la Comissió de Drets Humans, Conjunt de principis actualitzat per a la protecció i promoció dels drets humans mitjançant la lluita contra la impunitat (E/CN.4/2005/102/Add.1), assenyalava, dins de les obligacions dels estats, l'adopció de mesures eficaces per a lluitar contra la impunitat, la garantia del dret inalienable a la veritat, el deure de recordar i el dret al saber. El principi 3r sobre el deure de recordar proclama: "El coneixement per un poble de la història de la seua opressió forma part del seu patrimoni i, per això, s'ha de

5 http://www.dogv.gva.es/datos/2017/11/13/pdf/2017_10176.pdf.

6 <https://undocs.org/es/a/res/39%28I%29>.

conservar adoptant mesures adequades en nom del deure de recordar que incumbeix a l'Estat per a preservar els arxius i altres proves relatives a violacions dels drets humans i el dret humanitari i per a facilitar el coneixement d'aquestes violacions. Aqueixes mesures han d'estar encaminades a preservar de l'oblit la memòria col·lectiva i, en particular, a evitar que sorgisquen tesis revisionistes i negacionistes".⁷

No existeix reconciliació justa i duradora si no se satisfà efectivament la necessitat de justícia a través del dret a la justícia i el dret a obtindre reparació. En aquest sentit, la Resolució de Nacions Unides 47/133 (adoptada en l'Assemblea General celebrada el 18 de desembre de 1992) va aprovar la Declaració sobre la protecció de totes les persones contra les desaparicions forçades, i va assenyalar que les desaparicions forçades afecten els valors més profunds de tota societat respectuosa de la primacia del dret, dels drets humans i de les llibertats fonamentals, i que la seua pràctica sistemàtica representa un crim de lesa humanitat. Aquesta resolució no sols implica la prevenció i eliminació de les desaparicions forçades, sinó que s'estén, així mateix, a les investigacions oportunes quan es tinga coneixement de persones desaparegudes sense que el temps transcorregut des que es va produir la desaparició supose cap obstacle.⁸ A més, cal mencionar la Convenció contra la tortura i altres tractes o penes cruels, inhumanes o degradants que, com un dels tractats internacionals més rellevants en matèria de drets humans contra la tortura, ja va establir l'any 1984 la prohibició total als estats de l'ús de tortures, sense admetre cap excusa ni situació extraordinària.⁹

En la Resolució de l'Assemblea General A/CAP DE BESTIAR/60/147, del 24 d'octubre de 2005, Principis i directrius bàsics sobre el dret de les víctimes de violacions de les normes internacionals de drets humans i del dret internacional humanitari a interposar recursos i obtindre reparacions (E/CN.4/2005/59) es reconeix un accés equitatiu i efectiu a la justícia, la reparació adequada, efectiva i ràpida del mal patit; i l'accés a informació pertinent sobre les violacions i els mecanismes de reparació.¹⁰

Al novembre de 2013, el Comité de les Nacions Unides sobre la Desaparició Forçada va emetre un informe que expressava preocupació pel desemparament de les víctimes del franquisme i instava l'Estat espanyol a complir amb l'obligació de buscar les persones desaparegudes durant la guerra civil i la dictadura franquista. En el mateix informe va recomanar a les diferents administracions públiques espanyoles que assignaren "els recursos de personal, tècnics i financers suficients".¹¹

Al febrer de 2014, Nacions Unides va tornar a lamentar la falta de col·laboració de les institucions de l'Estat a l'hora de recuperar la memòria democràtica a Espanya. A l'agost de 2015, el Comité de Drets Humans de Nacions Unides, en les seues observacions finals relatives al sisé informe periòdic presentat per Espanya sobre el compliment del Pacte internacional de drets civils i polítics, expressa i reitera la seua preocupació per les

7 <https://undocs.org/es/e/cn.4/2005/102/add.1>.

8 <https://www.acnur.org/fileadmin/documentos/bdl/2002/1428.pdf?file=fileadmin/documentos/bdl/2002/1428>.

9 <https://www.ohchr.org/sp/professionalinterest/pages/cat.aspx>.

10 https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_s.pdf.

11 https://tbinet.ohchr.org/treaties/ced/shared%20Documents/1_Global/A_69_56_7457_S.pdf.

dificultats d'“investigació de les violacions dels drets humans del passat, en particular els delictes de tortura, desaparicions forçades i execucions sumàries”. D'igual manera, “està preocupat per les llacunes i deficiències en la regulació dels procediments de cerca, exhumació i identificació de persones desaparegudes, en particular pel fet que la localització i identificació de persones desaparegudes es deixen a càrrec de la iniciativa dels familiars i per les desigualtats que d'això resulta per a les víctimes depenent de la regió de què es tracte”.¹²

Per totes aqueixes raons, es va aprovar la Llei 14/2017, de 10 de novembre, de la Generalitat, de memòria democràtica i per a la convivència de la Comunitat Valenciana, es va publicar en el *Diari Oficial de la Generalitat Valenciana* número 8168, de 13 de novembre de 2017, i va entrar en vigor el 7 de desembre d'aqueix mateix any.¹³

De totes les polítiques públiques que ha desenvolupat la Generalitat Valenciana des de 2015 —i d'una forma més clara des de l'aprovació de la llei—, en aquest article ens detindrem en dos aspectes concrets, el d'investigació, ensenyament i divulgació, i el de reconeixement a les víctimes, i tots dos en relació a les víctimes valencianes dels camps de concentració nazis.¹⁴

4. Les víctimes valencianes en els camps de concentració nazis

“En recordar la sang vessada per tots els pobles i pels milions d'éssers humans sacrificats, assassinats, immolats pel feixisme nazi, jurem no abandonar mai el camí que ens hem traçat. Sobre la base de la comunitat internacional volem alçar als soldats de la llibertat caiguts en aquesta lluita sense treva el monument més bell: el món de les persones lliures. Ens dirigim al món sencer per a dir-li: ajuda'ns en aquesta tasca. Visca la solidaritat internacional! Visca la llibertat!”. Aquest és el final de la declaració que van redactar els diferents comitès clandestins del camp de concentració de Mauthausen, incloent-hi per descomptat l'espanyol, el dia de l'alliberament del camp. Era el 5 de maig de 1945.¹⁵ Data simbòlica en la història fins al punt que el Govern d'Espanya va instaurar en 2019 el 5 de maig com a Dia d'homenatge als espanyols deportats i morts en camps de concentració i a totes les víctimes espanyoles del nazisme.

Uns díhuit milions de persones van passar pels camps de concentració. Al voltant d'onze milions van morir en aquests camps. Només els alemanys empresonats o deportats sota el règim nazi van sumar el milió. Són xifres que molt probablement mai se sabran amb exactitud. La *Xoà jueva* es xifra en sis milions de víctimes, dos de cada tres jueus europeus. Tres milions de presoners soviètics, dos milions de polonesos, 250.000 gitanos... i

12 <http://docstore.ohchr.org/selfservices/filesandler.ashx?enc=6qkg1d%2FPPRICAqhKb7yhsnwnpelwz%2FgUaR-2bXS%2BcygDXBzxD6CSVcQdMJg9iCjaDeQ6xBcrj1jC2gkT4ecapPW2N17Bo3CVZ3g7ITDP%2B2NGeXjMbDey-165f6E4%2Bhfa>.

13 http://www.dogv.gva.es/datos/2017/11/13/pdf/2017_10176.pdf.

14 Hem inclòs en l'annex I un esquema del desenvolupament de les polítiques públiques de la Generalitat Valenciana per a la recuperació, protecció i conservació de la memòria democràtica valenciana i el reconeixement i reparació i garantia de no-repetició, que s'han dut a terme des de l'any 2015.

15 El subcamp d'Ebensee es va alliberar el dia 6 i va ser l'últim camp de concentració nazi alliberat per les tropes aliades.

espanyols, més de 9.000 persones deportades als diferents camps de concentració nazis, de les quals més de 5.400 van perir. La major part de les persones deportades espanyoles van estar en Mauthausen i Gusen, més de 7.000.

El portal d'arxius espanyols PARES presenta una base de dades sobre les víctimes espanyoles en els camps de concentració nazis. En la presentació de la base de dades ja s'adverteix dels possibles errors o omissions del llistat perquè difícilment se sabrà alguna vegada el nombre exacte de persones que van estar en aquells camps de concentració. Probablement, moltes o algunes de les víctimes van morir als trens en què eren traslladades als camps en condicions infrahumanes i unes altres, potser, executades per enfrontar-se als seus captors o executades per una o altra qüestió arbitrària. En qualsevol cas, aquest llistat, com el que es pot consultar en l'apartat de la web de la Amical de Mauthausen i altres camps, "Morts en els camps nazis", o en el Memorial Democràtic de Catalunya, conté els noms de les fitxes conservades en les oficines polítiques dels camps.¹⁶

Segons les últimes dades consultades, les persones valencianes en els camps de concentració nazis sumen 637, comptant les nascudes en els diferents municipis de les províncies d'Alacant, Castelló i València. Xifra a la qual es podrien afegir alguns casos concrets, com Pascual Franquesa Adelantado, nascut a l'Argentina però que vivia a Pego; Bernabé Alcázar Sánchez, de Villar del Río, que vivia a Vinaròs; Vicente Casanova Payá, de Bocairent (del qual tenim constatació de la seua existència per testimoniatges orals de deportats, però que no apareix en els llistats oficials), o la xiqueta Madrich Berliner Luftig, d'Ontinyent, que amb només quatre anys va morir en el camp de concentració d'Auschwitz-Birkenau. Entre les persones assassinades de tots els camps, s'estima que va haver-hi 413 valencians i quatre valencianes (totes elles a Auschwitz), d'aquests 413, 300 van morir en Gusen i 37 al Castell de Hartheim. Així mateix, la major part de valencians van estar en Mauthausen i Gusen, però també va haver-hi a Auschwitz, Naztweiler, Dachau, Buchenwald, Neuengamme, Bergen Belsen i Ravensbrück.¹⁷

Per què van arribar persones d'Espanya i, per tant, de la Comunitat Valenciana, als camps de concentració nazis?

Aquesta qüestió s'ha abordat i s'ha explicat convenientment en diferents llibres especialitzats, dels quals destacariem l'obra en conjunt de la historiadora Rosa Torán, neboda de Bernardo Torán, deportat a Mauthausen, *Vida i mort dels republicans als camps nazis i Los campos de concentración nazis. Palabras contra el olvido*.¹⁸ Per al cas valencià vegeu l'article d'Adrián Blas Mínguez en l'obra col·lectiva *Mauthausen des de*

16 <http://pares.mcu.es/deportados/servlets/servletcontroller>. La base de dades de l'Amical en <https://fallecidosenloscamposnazis.org/es/basedades.html> i la base de dades de la institució Memorial Democràtica de la Generalitat de Catalunya es pot consultar en <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/results/deportats?>.

17 El *Boletín Oficial del Estado* (BOE) va publicar el 9 d'agost de 2019 un llistat amb 4.427 noms d'espanyols morts en els camps de concentració nazis a Àustria, de Mauthausen i de Gusen, que depenia de l'anterior, d'ells 385 de la Comunitat Valenciana.

18 TORÁN BELVER, R., *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, Barcelona, Proa, 2002 i TORÁN BELVER, R., *Los campos de concentración nazis. Palabras contra el olvido*, Barcelona, Península, 2005.

la perspectiva espanyola i el capítol del professor Santacreu en una obra col·lectiva.¹⁹ Pel propi propòsit d'aquest article, hem optat per reproduir l'explicació que va donar-hi un dels protagonistes, Francisco Batise Balla, de Vinaròs, que va arribar a Mauthausen el 25 de febrer de 1941 i va aconseguir sobreviure fins al dia de l'alliberament. El 15 de setembre de 2005 es va celebrar en el Museu d'Història de València una taula redona amb el títol Mauthausen en primera persona, que va reunir quatre deportats, Francisco Aura, Jaume Álvarez, Francisco Batiste i Lluís Estany, que van compartir amb els assistents les seues experiències viscudes en el camp de concentració de Mauthausen:²⁰

"Pregunta del públic:

Com van arribar els republicans espanyols als camps nazis?

Francisco Batiste:

Bé, com en totes les guerres, sempre hi ha vencedors i vençuts. Víctimes hi ha en tots els bàndols. Nosaltres érem els vençuts. La derrota de l'exèrcit republicà era inevitable perquè el bàndol nacional estava secundat pels alemanys i els italians... Vam ser els vençuts... Quan vam passar la frontera francesa créiem que entraven en una nació democràtica. Nosaltres, els vençuts, vam dir: 'serem ben rebuts'...

La desil·lusió va ser gran perquè a França vam conèixer els primers camps, encara que no van ser camps de concentració sinó d'internament. França no estava preparada per a rebre 500.000 persones... Però anàrem a les platges de Langedoc, unes platges d'arena fina, en ple febrer, sense barraques ni res... Allò va ser indigne; indigne d'una nació democràtica. Van passar els mesos, van construir barraques. Ens van donar un tracte més civilitzat... i va esclatar la Segona Guerra Mundial al setembre de 1939.

La majoria dels espanyols que estàvem en aquests camps ens vam posar al servei de França per a continuar la lluita que havíem començat a Espanya. I és així com la majoria ens vam allistar en l'exèrcit francès i vam ser fets presoners en la primera ofensiva dels alemanys. Després dels camps francesos vam conèixer altres camps... anava agreujant-se la nostra situació... eren camps de presoners de guerra: els *stalags*. Dins d'aquests camps de presoners de guerra érem tractats segons la Convenció de Ginebra; el tracte era humà. Estàvem presoners al costat de milers de soldats aliats: anglesos, francesos, canadencs, australians... Conte personalment el que jo vaig viure. La meua història. Perquè el nostre testimoniatge està supeditat a l'experiència de cadascun. En el *stalag* en el qual estava jo, a Polònia, es va

19 MÍNGUEZ ANAYA, A.B., "Valencianos deportados en el campo de exterminio nazi de Mauthausen", en MÍNGUEZ ANAYA, A.B., LÓPEZ CAVERO, J. i MARTÍ OLTRA, J. (coords.), *Mauthausen des de la perspectiva espanyola*, València, Ajuntament de València, 2005 (Quaderns dels museus municipals de València; 1), pàg. 47-79. I SANTACREU SOLER, J.M., "Valencianos en los campos de concentración nazis", en TORRES FABRA, R.C i ORS MONTENEGRO, M. (coords.), *Exilio i represión franquista*, València, Editorial Prensa Valenciana (Col·lecció "La Guerra Civil a la Comunitat Valenciana", número 16), 2007, pàg. 96-105.

20 MÍNGUEZ, A.B., LÓPEZ, J. i MARTÍ, J. (coords.), *Mauthausen des de la perspectiva espanyola*, pàg. 81-96. Aquella taula redona va ser l'última vegada que van tornar a ajuntar-se els quatre deportats. Jaume Álvarez, que en aquells dies era president de l'Amical, moriria a l'any següent.

presentar la Gestapo per a fer una selecció... i encara que portàvem l'uniforme francès, no sabíem parlar ni una paraula en francès. Prompte es van adonar que érem espanyols... Rojos espanyols. A partir d'aqueix moment la nostra situació va canviar. Des del *stalag* van seleccionar els espanyols i ens van portar a l'estació d'embarcament. Vam caure en mans d'un cos d'exèrcit desconegut per a nosaltres: eren fanàtics de les SS. Allí ens van pujar en vagonets de transport de bestiar... allò va ser terrible... vostés hauran vist algun reportatge sobre aquests trens de la mort. Eren vagonets hermèticament tancats, a vegades metàl·lics, on ficaven cent persones... vam emprendre un últim viatge desconegut... no podíem imaginar el que era un camp d'extermini. Fins que vam arribar a Mauthausen".²¹

Les condicions de treball i de vida en els camps de concentració nazis van ser escruïdores. Com va dir en alguna ocasió Francisco Batiste, "el sistema concentracionari nazi per a nosaltres, els supervivents, és difícil d'explicar, però comprendre'l és molt més difícil encara. Les imatges [...] parlen per si mateixes de les brutalitats".²² Alguns dels supervivents van escriure les seues memòries i en elles es conten les calamitats i penúries que van patir,²³ qualsevol d'aquestes memòries hauria de ser de lectura obligatòria, no insistirem en això, però sí que volem deixar constància d'algunes xifres i característiques comunes que ens donen una panoràmica de l'avergonyida d'aquells llocs. Només entre el 15 i el 25 per cent dels presos que van passar pels camps van arribar a veure l'alliberament i en els supervivents van quedar petjades persistents; s'ha calculat que als presoners se'ls subministraven racions alimentoses que a penes arribaven al 30 per cent de la quantitat energètica necessària; els reclusos romanes en els camps amuntegats i en condicions higienicosanitàries absolutament insalubres; patien continus maltractaments físics; feien esforços inaudits per a aparentar certa fortalesa física i evitar ser catalogats com no aptes per al treball; no disposaven de cap mena de medicines; i fins i tot molts van ser víctimes de terribles experiments "mèdics"... En un qualificatiu: una atrocitat.

Quan l'exèrcit nord-americà va entrar en Mauthausen el 5 de maig de 1945, banderes republicanes havien substituït les banderes nazis i la porta del camp estava coberta per una gran pancarta en la qual es podia llegir "Els espanyols antifeixistes saluden les forces llibertadores". L'alliberament del camp, no obstant això, no va significar per als republicans el final de la guerra començada en 1936. Molts no van poder tornar a l'Espanya del franquisme, aliada ideològica dels nazis, i van haver de trobar asil en altres països, sobretot a França.

²¹ *Ibidem*, pàg. 87-88.

²² *Ibidem*, p. 86.

²³ Referim ací únicament una escarida selecció: ALFONSO ORTELLS, M., *De Barcelona a Mauthausen. Diez años de mi vida (1936-1945)*, Móstoles, Memoria Viva, 2007; BASSA, D. i RIBÓ, J., *Memòria de l'infern*, Barcelona, Edicions 62, 2002 (en aquest llibre contenen les seues vivències, entre altres, els valencians José Jornet, Paco Batiste, Luis Estany i Paco Aura); BATISTE BAILA, F., *El sol se extinguió en Mauthausen. Españoles en el infierno nazi*, Vinaròs, Antinea, 1999 (col·lecció Aldebarán; 28); CONSTANTE, M., *Jo fui ordenanza de los SS*, Barcelona, Martínez Roca, 1976 i ESCUER GOMIS, J., *Memorias de un deportado republicano español al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos y de todas las víctimas del nazismo de España, 2007 (edició a càrrec de Rosa Torán).

Què va ocórrer doncs amb els supervivents? De nou el testimoni de Batiste és revelador: “Després de cinc anys de vida concentracionària en Mauthausen, esperàvem l’alliberament ansiosos. [...] La nostra ànsia era tornar a Espanya, però si els espanyols vam ser els primers a entrar en Mauthausen, vam ser els últims a eixir-ne. Estàvem alegres, contents; véiem els col·lectius de cada nació (polonesos, txecs, russos, francesos) que venien a buscar els seus conciutadans, però a nosaltres, als republicans espanyols, ningú va vindre a buscar-nos. No teníem un govern que ens representara. I així vam estar quasi un mes. Jo, per exemple, vaig ser alliberat el 5 de maig i no vaig eixir fins al 28 de maig. [...] Per fi, el govern francès ens va repatriar. Així vam arribar a París. Lliures. [...] Un 80 per cent dels espanyols que arribem a París, decidim quedar-nos a França, país que ens acollia de nou perquè a Espanya ningú s’interessava per nosaltres”.²⁴ Com va deixar escrit l’historiador i professor de la Universitat de València Francesc-Andreu Martínez Gallego en la mateixa obra, “Van viure la mort del *lager* i no van anar a buscar-los. Ara la memòria recuperada vol retrobar-los. La història haurà d’explicar-los. Rescabalar-los és ja impossible”.²⁵

5. Investigació, ensenyament i divulgació i el reconeixement a les víctimes per les polítiques públiques de la Generalitat

La importància de conèixer el passat és comprendre el present i ens ajuda a construir el futur. Sembla un tòpic, però és així. Reprenent la cita de Martínez Gallego, la història, la ciència històrica, amb les eines que li són pròpies, ha explicat el nostre passat més recent (ens vam referir a la que abasta les últimes nou dècades), l’ha explicat sobre la base d’investigacions realitzades fonamentalment des de l’àmbit acadèmic. Amb la memòria es pretén retrobar les víctimes —a l’inici d’aquest article déiem reconèixer, que en aquest cas seria un sinònim—, víctimes que, durant aqueix mateix període, des del colp militar contra la Segona República Espanyola fins a l’entrada en vigor de la Constitució Espanyola de 1978, van patir violacions dels drets humans. I els competents per a desenvolupar polítiques de memòria —memòria democràtica, mentre apel·la als valors democràtics de llibertat i justícia— són les institucions.

Així, la Generalitat Valenciana va establir com ja esmentàvem abans, des de 2015, els mecanismes per a desenvolupar les polítiques públiques de memòria democràtica a la Comunitat Valenciana. Polítiques públiques on la investigació, l’ensenyament i la divulgació i el reconeixement a les víctimes són dos elements clau. Com es van desenvolupar aquests elements en el cas de les víctimes valencianes, específicament les dels camps de concentració nazis? A partir de diverses iniciatives que expliquem a continuació.

Es va signar al maig de 2017 el conveni marc de col·laboració entre la Generalitat, a través de la Conselleria de Justícia, Administració Pública, Reformes Democràtiques i Llibertats Públiques, la Universitat de València, la Universitat d’Alacant i la Universitat Jaume I de

24 MÍNGUEZ, A.B, LÓPEZ, J. i MARTÍ, J. (Coords.), Mauthausen des de la perspectiva espanyola, pàg. 94-95.

25 *Ibidem*, p. 20.

Castelló, per a la creació de la Càtedra Interuniversitària de Memòria Democràtica de la Comunitat Valenciana.²⁶ El primer apartat d'aquest conveni, precisament, exposava que les entitats signants tenien objectius i interessos comuns en la formació, investigació, difusió i divulgació de la memòria democràtica de la Comunitat Valenciana, entesa com la salvaguarda, el coneixement i la difusió de la història de la lluita dels valencians i valencianes pels seus drets i llibertats democràtiques en el període que abasta des de la proclamació de la Segona República Espanyola, el 14 d'abril de 1931, fins a l'entrada en vigor de l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana, el 10 de juliol de 1982. Així es van establir uns objectius i un programa de treball anual pel qual es van generar sinergies que van permetre avançar en el coneixement i la difusió dels esdeveniments històrics, socials, culturals i legals que van tindre lloc en aquell període. La Càtedra Interuniversitària de Memòria Democràtica de la Comunitat Valenciana va realitzar una labor multidisciplinària centrada en la potenciació de congressos, seminaris, jornades, conferències, publicacions, tallers didàctics, assistència científica i metodològica.

Respecte a les víctimes valencianes dels camps de concentració nazis, el resultat més excel·lent va ser la publicació de la biografia de Virtudes Cuevas, una de les tres dones valencianes deportades a Ravensbrück (les tres van sobreviure, les altres dues van ser Agustina Tomás, de Vinaròs, i Amalia Perramón, de València). L'autora d'aquesta biografia és Amalia Rosado, investigadora de la Universitat Jaume I i la publicació va correspondre a aquesta mateixa universitat.²⁷ Com va dir l'autora en la presentació del llibre a València, "la protagonista d'aquest llibre és un exemple a seguir. A través de la seua trajectòria vital queda profusament provat que dones com ella van ser doblement oblidades i doblement ferides. Van ser profundes les ferides patides per aquestes republicanes antifeixistes, fermes lluitadores contra el totalitarisme i, per això, víctimes de manera particularment intensa i cruel de la repressió, l'exili, la tortura i fins i tot, en molts casos, l'assassinat sistemàtic i organitzat en camps d'extermini nazis. Escriure la història de Virtudes Cuevas té com a objectiu dignificar i donar rellevància a les dones que van participar en la lluita antifeixista en l'escenari de dues guerres consecutives en el temps: la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial. El seu relat biogràfic es mostra com un exemple magnífic de conseqüència i compromís amb la seua ideologia. Virtudes Cuevas ha sigut per això àmpliament reconeguda a França".

Un altre dels elements clau per a promoure l'ensenyament i la divulgació de la memòria democràtica valenciana per part de les polítiques públiques valencianes està directament en la Llei de memòria democràtica valenciana, en el seu article 33, que diu que per a enfortir els valors democràtics, s'inclourà la memòria democràtica en el currículum de l'Educació Primària, de l'Educació Secundària Obligatoria, del Batxillerat i de l'educació permanent de persones adultes; així mateix es promouran els ensenyaments democràtics

26 El número 8055 del *Diari Oficial de la Generalitat Valenciana* (DOGV) del 5 de juny de 2017 publicava la resolució del conveni marc entre la Generalitat, a través de la Conselleria de Justícia, Administració Pública, Reformes Democràtiques i Llibertats Públiques, la Universitat de València, la Universitat d'Alacant i la Universitat Jaume I de Castelló per a la creació de la Càtedra Interuniversitària de Memòria Democràtica de la Comunitat Valenciana. En aquest document es pot consultar l'objecte del conveni, les activitats, la direcció i els equips de treball.

27 ROSADO ORQUÍN, A., *Virtudes Cuevas, una superviviente del campo de concentración alemán de Ravensbrück*, Castelló, Universitat Jaume I, 2018.

i de defensa dels drets humans continguts en les gestes col·lectives i individuals que les persones antifranquistes van exercir en la seua lluita contra la dictadura. Els continguts hauran de basar-se en les pràctiques científiques pròpies de la investigació historiogràfica. A més, també la llei, amb l'objectiu de dotar el professorat d'eines conceptuals i metodològiques adequades, apel·la a la conselleria competent en matèria d'educació a incorporar als plans de formació del professorat l'actualització científica, didàctica i pedagògica en relació amb el tractament escolar de la memòria democràtica valenciana.²⁸

En aqueix sentit, la Generalitat va assumir com a iniciativa pròpia una activitat que es desenvolupava des de feia temps, la visita d'estudiants de Secundària o Batxillerat al camp de concentració de Mauthausen el dia de l'alliberament. Aquesta activitat, coordinada per l'Amical de Mauthausen, va possibilitar que 35 estudiants valencians de Batxillerat assistiren als actes de commemoració del 73 aniversari de l'alliberament del camp de Mauthausen-Gusen, en 2018 i 35 estudiants més, a l'any següent (en 2019, a més, en col·laboració amb la Federació Valenciana de Municipis i Províncies gràcies a un conveni signat per les dues institucions). Per primera vegada, l'any 2018, un president de la Generalitat va viatjar a aquells actes commemoratius i va compartir l'experiència amb els estudiants.

L'experiència de presenciar en primera persona llocs on s'han produït experiències traumàtiques en la història de la humanitat és un debat fonamentalment pedagògic, però els autors d'aquest article, que hem tingut l'oportunitat d'acompanyar els estudiants en Mauthausen, qualifiquem l'experiència com a altament positiva. En aqueix sentit, és recomanable la lectura de l'article de la pedagoga Sara Juchnowicz, "La Xoà des d'una perspectiva didàctica. Dilemes, problemes i reflexions que planteja el seu ensenyament", especialment els dos últims apartats del text, "L'ensenyament de la Xoà en consens" i l'"Epíleg", on es diu una frase que compartim i no ens resistim a reproduir: "el desafiament de l'educació és ajudar a prendre consciència, a ser crítics, a conèixer i comprendre per a saber alçar la veu, per a actuar, perquè la família humana no perda el seu rostre".²⁹

Finalment, des de la Generalitat es va desenvolupar el projecte *Construint memòria*. El projecte consisteix en un record i homenatge a les víctimes valencianes dels camps de concentració nazis pel qual s'entreguen unes rajoles commemoratives de totes i cadascuna de les víctimes als ajuntaments dels municipis d'origen de les víctimes i seran col·locades —algunes ja han sigut col·locades— allí on els municipis decidisquen.³⁰ En cada peça consta el nom complet de la víctima, el municipi i l'any de naixement, el camp de concentració on va estar i les dates d'internament i de defunció o alliberament, i en

28 Un nombre important d'instituts en la Comunitat Valenciana treballen en classe, des de diferents perspectives, la deportació valenciana. De fet, el sistema de selecció dels estudiants que han estat anant a Mauthausen contemplava el requisit que el tema s'haguera abordat en classe o en alguna activitat del centre. Fins i tot, durant el període de suspensió de les classes per causa de la COVID-19, alguns professors han recordat l'esdeveniment del 75 aniversari de l'alliberament de Mauthausen (vegeu: <http://eljuande.com/85-veins-de-valencia-van-estar-tancats-als-camps-de-concentracio-nazis>).

29 JUCHNOWICZ, S. "La Xoà des d'una perspectiva didàctica. Dilemes, problemes i reflexions que planteja el seu ensenyament", en MÍNGUEZ, A.B, LÓPEZ, J. i MARTÍ, J. (Coords.), *Mauthausen dones de la perspectiva espanyola*, p. 142.

30 En aquesta direcció es pot ser en el vídeo explicatiu del projecte: <https://www.youtube.com/watch?v=sckkawc21wi>.

la part inferior un lema que diu “la Generalitat li reconeix la seua lluita per la llibertat i la seua defensa dels valors democràtics pels quals va ser víctima de la barbàrie”.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR FERNÁNDEZ, P., *Políticas de la memoria y memorias de la política. El caso español en perspectiva comparada*. Madrid, Alianza Editorial, 2008, 583 p.
- ALFONSO ORTELLS, M., *De Barcelona a Mauthausen. Diez años de mi vida (1936-1945)*, Móstoles, Memoria Viva, 2007, 128 p.
- BASSA, D. i RIBÓ, J., *Memòria de l'infern*, Barcelona, Edicions 62, 2002, 426 p.
- BATISTE BAILA, F., *El sol se extinguió en Mauthausen. Españoles en el infierno nazi*, Vinaròs, Antinea, 1999 (colección Aldebarán; 28), 256 p.
- CATALÀ, S., LLIN, G., SENSO, C. i VIDAL, X., *La derrota perpètua. La Vall d'Albaida, la Costera i la Canal de Navarrés als camps nazis*, Xàtiva, Reclam, 2018, 320 p.
- CONSTANTE, M., *Yo fui ordenanza de los SS*, Barcelona, Martínez Roca, 1976, 294 p.
- ESCUER GOMIS, J., *Memorias de un deportado republicano español al campo de Dachau*, Barcelona, Amical de Mauthausen y otros campos y de todas las víctimas del nazismo de España, 2007 (edición a cargo de Rosa Torán), 239 p.
- HERNÁNDEZ DE MIGUEL, C., *Los últimos españoles de Mauthausen. La historia de nuestros deportados, sus verdugos y sus cómplices*, Madrid, Ediciones B, 2015, 576 p.
- MÍNGUEZ ANAYA, A.B., LÓPEZ CAVERO, J. i MARTÍ OLTRA, J. (coords.), *Mauthausen des de la perspectiva espanyola*, Valencia, Ajuntament de València, 2005 (Quaderns dels museus municipals de València; 1), 142 p.
- MÍNGUEZ ANAYA, A.B., *Campo de Adge*, Móstoles, Memoria Viva, 2006, 120 p.
- MÍNGUEZ ANAYA, A.B., *Campo de Rivesaltes*, Móstoles, Memoria Viva, 2008, 136 p.
- MÍNGUEZ ANAYA, A.B., *Campo de Bram*, Móstoles, Memoria Viva, 2009, 176 p.
- MÍNGUEZ ANAYA, A.B., *Campo de Gusen. El cementerio de los republicanos españoles*, Móstoles, Memoria Viva, 2010, 200 p.
- MÍNGUEZ ANAYA, A.B., *Los campos de Argelès, St. Cyprien, y Barcarés, 1939-1942. Arena, viento, frío, hambre, sudor, soledad y muerte de los republicanos españoles en las playas del sur de Francia*, Móstoles, Memoria Viva, 2012, 200 p.
- REIG TAPIA, A., *La crítica de la crítica. Inconsecuentes, insustanciales, impotentes, prepotentes y equidistantes*, Madrid, Siglo XXI, 2017, 504 p.
- ROSADO ORQUÍN, A., *Virtudes Cuevas, una superviviente del campo de concentración alemán de Ravensbrück*, Castellón, Universitat Jaume I, 2018, 162 p.
- TORÁN BELVER, R., *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, Barcelona, Proa, 2002, 360 p.
- TORÁN BELVER, R., *Los campos de concentración nazis. Palabras contra el olvido*, Barcelona, Península, 2005, 210 p.
- VIDAL, X. Y SENSO, C., *La ignominia de l'oblit: Els valencians de la Ribera als camps d'extermini nazis*, Valencia, Universitat de València, 2016, 164 p.

OJO CUADRO INCOMPLETO

ANNEX I

